

<https://doi.org/10.62837/2026.2.119>

fil.ü.f.d.BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI

Sumqayıt Dövlət Universiteti

bayramova.arzu2@gmail.com

TƏTBİQİ DİLÇİLİKDƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ, ONOMASTİKA, HÜQUQ, HƏRB VƏ İQTİSADİYYAT SAHƏSİNDƏ İNTEQRASIYA İŞLƏRİ

1)Tətbiqi dilçilik və onun etnomədəni əhəmiyyəti: Müasir dövrdə elmin inkişafı, elmlərarası əlaqələrin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. İndi heç bir elm sahəsi digərindən tam şəkildə təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərə bilmir. Dilçilik elmi də bu prosesdən kənar qalmamış, müxtəlif istiqamətlərdə, xüsusilə təbiət elmləri, onomastika, hüquq elmləri, humanitar və dəqiq elmlər ilə inteqrasiya şəklində inkişaf etməyə başlamışdır. Buna görə də Azərbaycan dili bütün sahələrdə dövlət dili kimi tətbiq olunmalıdır.

Tətbiqi dilçilik-nəzəri dilçiliklə yanaşı, dilçilik elminin bir sahəsidir. Dilin müxtəlif sahələri üzrə öyrənilməsi ilə bağlı olan təcrübi məsələlərin həlində, eləcə də digər sahələrdə linqvistik nəzəriyyənin təcrübi istifadəsi ilə bağlıdır. Tətbiqi dilçiliyin tarixi nəzəri dilçilikdən daha qədimdir. Ona görə də dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin biri digəri üçün zəruridir. Məsələn, müasir dövrdə dil haqqında elmin bir sahəsi kimi tətbiqi dilçilik dilçiliyin ümumnəzəri əsasları ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Azərbaycan dilçiliyinin tətbiqi sahəsi çoxsaylı problemlərə malikdir.(8.783)

Tətbiqi dilçilik müasir dövr üçün zəruri olan praktik vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edən dilçilik şöbəsidir. Bir sıra fənlərarası dilçilik sahələrini birləşdirən tədqiqatların ümumi adıdır. Etnolinqvistika, kontrastiv dilçilik, leksikoqrafiya, kompüter dilçiliyi, paleolinqvistika, maşınla tərcümə, avtomatik informasiya axtarışları, sosio-linqvistika, dil didaktikası, dilin mənimsənilməsi, onun planlaşdırılma-sı, dilin psixologiyası və psixolinqvistika kimi nəzəri dilçilikdən fərqlənir. Tətbiqi dilçilik, adından bəlli olduğu kimi, problemin həm prak-tik, həm də nəzəri tərəfini öyrənir. Burada əksər hallarda dilçiliyin tətbiqindən danışılmalıdır. Linqvistik anlayışların açılması, fikir, mülahizə və konsepsiyaların şərh, linqvistik terminlər lüğətlərinin tətbiqi, orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanması, əlifbaların yaradılması da tətbiqi dilçiliyin sahələri hesab olunur. Tətbiqi dilçiliyin məşğul olduğu ənənəvi sahələr bunlardır: yazı yaratmaq və onu təkmilləşdirmək, şifahi nitqin transkripsiyası (dəqiq yazısı) sistemini, stenoqrafiya sistemini, korlar üçün yazı sistemini yaratmaq, müvafiq dilin xüsusiyyətləri əsasında mətbəədə şriftiyyəmə işini sürətləndirmək, elmi-texniki terminologiyanı vahid şəkllə salmaq, süni dillərin inkişafını izləmək, süni dil yaratmaq və s. Tətbiqi dilçilik bütün bu problemlərin

həllində nəinki adamlar üçün, həm də avtomatlar (elektron-hesablama maşınları) üçün metodlar işləyib hazırlayır. Məhz bunun nəticəsidir ki, elmdə "hesablama dilçiliyi", "mühəndis dilçiliyi", "avtomatika dilçiliyi" və s. kimi terminlər də meydana gəlmişdir. Son zamanlarda inkişaf etməkdə olan bu elm sahəsi digər elm sahələrində, hətta texnika sahəsində qarşıya çıxan müxtəlif problemləri öyrənir. Avtomatik tərcümədə, maşınların, informasiya maşınlarının yaradılması, telefon, teleqraf və başqa rabitə sistemləri vasitəsilə informasiya verilməsinin ən əlverişli üsullarının müəyyənləşdirilməsi, süni intellekt probleminin öyrənilməsi, nitq pozğunluqlarının müalicəsi və s. işlərdə tətbiqi dilçiliyin çox böyük rolu var. Tətbiqi dilçiliyin aşağıdakı sahələri vardır: 1. Yazı-qrafika problemləri; 2. Lüğətçilik; 3. Sinxron-avtomat tərcümə; 4. Xarici dillərin öyrənilməsi; 5. Akustik obrazların və insan səslərinin tanınması.

Tətbiqi linqvistika - Maşın tərcüməsi, avtomatlaşdırılmış informasiya axtarışı və s. kimi müasir praktik spesifik vəzifələrin əsasını öyrənən dilçilik sahəsidir.

Yazı, əlifba orfoqrafiya, orfoepiya, terminologiya, nitq mədəniyyəti, müqayisəli dilçilik, yeni-yeni, müasir tələblərə cavab verən dərsliliklərin hazırlanması, onomastik leksikanın sahələr üzrə işlədilməsi qaydaları və digər sahələrdə çoxlu problemlər qalmaqdadır. Bu problemlər ayrı-ayrılıqda tətbiqi dilçiliyin köməkliyi ilə aradan qaldırılmalıdır. Azərbaycan dilinin tətbiqi üçün tədrisi ilə də sıxı bağlılığı vardır. Bu bağlılıq xalqımızın milli mədəniyyətinin yaranması və tərəqqisində böyük rolu vardır. Tətbiqi dilçiyin bütün problemlərinin araşdırılması dil tədrisinin daha effektiv şəkildə qurmağımıza kömək edir. Dilçilik yalnız dilin quruluşu və funksiyalarını öyrənən bir sahə deyil, həm də insanın təbii, bioloji, sosial və hüquqi münasibətlərində mühüm yer tutan bir elm sahəsidir. Bu baxımdan, dilçiyin təbiət elmləri və hüquqla əlaqəsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi, elm və texnikanın bütün sahələrində və eləcə də digər sahələrdə tətbiqinə aid hələ 21 iyun 2001-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması haqqında" sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamdan sonra bütün ölkədə mədəniyyət, sənaye, hərbi, nazirliklər və digər sahələrdə Azərbaycan dilinin işləkliyi geniş vüsət aldı. Daha sonra 1 avqust 2001-ci ildə "Azərbaycan dili və əlifba günü" adlı sərəncam imzalandı. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası dərslilər və bədii-publistik kitabların nəşri genişləndirildi. 9 aprel 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramı" barədə daha bir sərəncam imzalamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması işlərinə yönəldilmiş fəaliyyət proqramıdır. Bu proqram əsasında dilçiliyin bütün sahələri inkişaf etməkdədir. Orfoqrafiya və ixtisas lüğətlərinin tərtibi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur,

eləcə də Naxçıvan ərazisinin dialektoloji atlaslarının hazırlanması buna misal ola bilər. Müstəqilliyin bərpası ölkənin iqtisatında əhəmiyyətli dəyişmələrə gətirib çıxardı. Belə ki, Sovetlər birliyi zamanında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olsa da, ancaq bu formal idi. Onun tətbiqində həm məhdudiyətlər, həm də gizli qadağanlar vardır. Əlavə Azərbaycan Beynəlxalq Respublikasının dünyanın başqa ölkələri ilə rəsmi əlaqələr yox idi. Müttəfiq respublikalarla isə yarışmalar rus dilində aparılırdı. O dövrə Azərbaycan dilinin rəsmi-işgüzar diplomatiya. Hərbi dili yox dərəcəsində idi. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun 22 dekabr 1992-ci ildə qəbul olunsada da, sonra 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq olunmuşdur. Bundan əvvəl Azərbaycan dilinin beynəlxalq səviyyədə öyrənilməsinin qarşısı alınır. Məsələn, sovet dövründə Azərbaycan Respublikasının bir çox ali məktəblərində 1000-lərlə tələbə təhsil alırdı. Onlar bir il rus dilində hazırlıq kursu keçib, institutların rus dilində verdişləri öyrənir və Azərbaycan dilinə maraq göstərmirdilər.

3) Buda dilin Xarici ölkələrdə tətbiqi işini çətinləşdirirdi. İndi Azərbaycan Respublikasında təhsil alan hər bir tələbə 1 il hazırlıq kursu keçib Azərbaycan bölməsində nəzəri və tərkibi işlər öyrənib, ölkələrinə qayıdırlar.

4) İqtisadi və Ordu quruculuğunda dil məsələləri İqtisadi sahədə də belə idi, böyük zavod, fabrik və digər müəssisələrdə iqtisadi sahə ilə bağlı yarışmalar rusca aparılırdı. Çünki zavod və fabriklərin çoxu Mərkəzlə-Moskva ilə bağlı idi. Zavod və fabriklərin, eləcə də böyük istehsal sahələrin Rusiyadan asılılığı azaldıqca iqtisadi terminlərin işçiliyi artdı. Bir çox rus, ərəb-fars mənşəli iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində işləmək variant iqtisadi sahəyə tətbiq edildi. Məsələn, inhisar-təkəl, veto-qadağa, vəziyyət-durum, əmtəə-mal, konsern-şirkət, haqq-ödəmə, faktor-amil, reforma-isləhat, repress-tənəzzül, proqres-tərəqqi, kapital-sərmayə, import-idxal, arenda-icarə, və s. sözlər daha çox istəndi. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı hesabına yeni-yeni iqtisadi terminlər iqtisadi həyata tətbiq edildi. Məsələn, səhmdarlıq, retabelli, lisenziyalı, səmərələşdirici, səhmdar, icarədar, sərmayədar, sifarişçi, xeyriyyəçi və s. Bunlardan başqa, “Azərsu” “Azərtikinti”, “Azəravtonəqliyyat”, “Aqrofirma” vəs. mürəkkəb qısaltmalar da Azərbaycan dilinin öz qanuna uyğunluğu nəticəsində yaranmış və dilimizdə aktiv formada işlənməkdədir. Sintaktik yolla yaranan və hal-hazırda dilimizdə aktiv işlənen söz birləşmələri formasında iqtisadi terminlər də çoxdur. Məsələn, radikal islahat, fond biyası, varislik hüququ, mal dövriyyəsi, dəyişən kapital, vergi siyasəti, gömrük rüsumu daxili məhsul, vergi ödəyicisi, barter sövdələşməsi vəs. iqtisadi terminlərin yaranması Azərbaycan dilinin uğurunun uğurudur-Azərbaycan dilinin başqa elmlərlə əlaqəsidir.

Dilçilik və təbiət elmləri arasındakı inteqrasiya

Dilçiliklə təbiət elmləri arasında inteqrasiya əsasən **biolinqvistika, neyrolinqvistika, psixolinqvistika** və **informatik dilçilik** istiqamətlərində özünü göstərir. Bu

elmlərarası istiqamətlər dilin insan beynində formalaşması, öyrənilməsi və işlənməsi proseslərini izah edir.

Məsələn:

- a) **Biolinqvistika** dilin insanın genetik və bioloji təbiəti ilə bağlılığını öyrənir;
- b) **Neyrolinqvistika** insan beynində dil əməliyyatlarının (danışiq, qavrama, yazı və oxu) necə baş verdiyini tədqiq edir;
- c) **Psixolinqvistika** isə dilin psixoloji mexanizmlərini araşdırır.

Bu sahələrin inkişafı dilin yalnız sosial hadisə olmadığını, həm də bioloji və fizioloji əsaslara malik bir təbii sistem olduğunu sübut edir. Təbiət elmlərinin metodlarının dilçiliyə tətbiqi nəticəsində nitqin yaranması, dil pozuntuları, süni intellekt və maşın tərcüməsi kimi sahələrdə mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Bunlara ayrılıqda nəzər salaq;

Biolinqvistika-danışiq aktında insan orqanizminin, xüsusilə danışiq üzvlərinin fəaliyyətində neyrofizioloji və genetik faktorları öyrənən dilçilik sahəsidir. Bura danışiq zamanı istifadə olunan əl-qol hərəkətləri və baş, göz, sifət hərəkətləri-mimika və jestlərdə daxildir.

Neyrolinqvistika- Psixologiya və dilçilik elmləri hüduunda duran, onlarla əlaqədar olan yeni elm sahəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu elm sahəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu elm sahəsi nitq fəaliyyətinin beyin mexanizmlərini, beyin zədələnmələrini təsiri ilə nitq prosesində baş verən dəyişiklikləri (petəklilik, bəzi səslərin düzgün tələffüz edirlər. Məməsi, danışiq, tələffüz və s.məsələləri öyrənən və son dövrlərdə yaranan elm sahəsidir. (İzahlı lüğət B.Elm 8 s.52)

Psixolinqvistika- Nitq prosesini, insanın nitq fəaliyyətini yalnız məzmun (məna), kommunikativ dəyər, nitq aktının müəyyən kom-munikativ məqsədə xidmət etməsi, başqa sözlə, təbii dil vasitəsilə veri-lən məlumatı kodlaşdırmaq və ya dekodlaşdırmağın təbiəti və xüsusiyyətləri baxımından tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Bir neçə el-min (dilçilik, psixologiya, informasiya nəzəriyyəsi) hüduunda mey-dana çıxan yeni elm sahəsidir. Psixolinqvistika dil işarələrinin köməyi vasitəsilə məlumatın kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması prosesini öyrənməklə məşğul olur. Danışanın nitqinin meydana gəlməsi müəy-yən miqdar dil işarələri vasitəsilə müəyyən məlumatın kodlaşdırılma prosesi hesab edilir. Nitqin dinləyən tərəfindən qavranılması dil işarə-lərinin müəyyən ardıcılığının, zəncirinin dekodlaşdırılması (şifrinin açılması) və ondakı məlumatın meydana çıxarılması, müəyyən edilmə-si prosesi hesab edilir. Lakin məlumatın dilə kodlaşdırılması və dekod-laşdırılması müəyyən təfəkkür prosesi əsasında və bu təfəkkürün işti-rakı ilə baş verdiyindən psixolinqvistika bu işi (prosesi) də öyrənməli olur. Bununla birlikdə, məlumatın kodlaşdırılması dil strukturunun qanunlarına müvafiq şəkildə baş verir. Odur ki, psixolinqvistika bu qanunları da öyrənməli olur.

2. Onomastika və hüquq onun elmlərinin əlaqəsi

Onomastika adlar haqqında elm olub, şəxs adları, soyadlar, toponimlər, etnonimlər və digər xüsusi adları öyrənir. Hüquq elmləri isə bu adların qeydiyyatı, dəyişdirilməsi, hüquqi sənədlərdə istifadəsi və qorunması ilə məşğul olur.

Tətbiqi onomastika - Onimlərin işlədilməsinin ümumi normativ qaydalarının (əsas variantı müəyyənləşdirmək, vurğu, tələffüz, transkripsiya və orfoqrafiyanı vahid prinsiplərə tabe etmək, ata adı və fəmiliaların düzəldilməsinə yardım etmək və s.) tədqiqi ilə məşğul olan onomastika bölməsi. Tətbiqi onomastika hər hansı obyektə ad verilməsi, yeni doğulan körpələrin adlandırılması, adın dəyişdirilməsi, adın şəxsin özünə müvafiq işlədilməsi işində məsləhətlər verə bilər. Bunun üçün şəxs adlarının (əsl şəxs adı, ata adı, fəmiyyə) və ya topo nimlərin lüğətləri, siyahıları tərtib olunur, adların forma, məna, bəzən isə tərcümə və etimologiya xüsusiyyətləri göstərilir. Tətbiqi onomastikanın tətbiqi antroponimika, tətbiqi toponimika, tətbiqi fitonimika və s. kimi şöbələri də vardır.

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlər əsasən 2 qrupa bölünür: apelyativ leksika, onomastik leksika. Apelyativlər leksika dedikdə ümumi sözlər başa düşülür. Məsələn, dağ, dərə, yaşar, sevinc, güllü, qüdrət və s. Onomastik leksika dedikdə isə xüsusi sözlər başa düşülür. Məsələn: Kərim, Aynur, Ağdam, Qarabağ, Xocalı və s. Zaman-zaman bir çox ümumi sözlər, yəni apelyativ xüsusi sözlərə keçir:

- sevinc-Sevinc (şəxs adı)
- Sevinc- market (ktematonim)
- Sevinc- şadlıq evi (ktematonim)
- Dərə- coğrafi termin (Dərə Ələyəz, Ağdərə-toponim)
- Qara-rəng bildirən sifət, (Qarasu-hidrotoponim vəs)

Onomastik leksikanın bəzi sahələrinin tətbiqi dilçilikdə yaxından əlaqəsi vardır.

Bu iki sahənin inteqrasiyası bir sıra praktik məsələlərin həllinə kömək edir.

Məsələn:

- Şəxsin ad, soyad və ata adının **rəsmi sənədlərdə düzgün yazılması**;
- **Toponimlərin hüquqi tənzimlənməsi** və ad dəyişikliyini proseslərinin qanunlara uyğun aparılması;
- **Ticarət nişanlarının və brendlərin adlarının hüquqi mühafizəsi**;
- **Coğrafi göstəricilərin qorunması** və milli ad sisteminin müdafiəsi.

Şəxs adı (antroponim), soyadlar və ata adları dilçiliyin ən oynaq və aktual sahəsi olan “antroponimlər” bölməsində öyrənilir. Hər bir ad fəlsəfi kateqoriyadır. Adlarımızda bütün dövrlərin izləri qalmaqdadır. Bu adlar uşaqlara verilən ilk hədiyyədir. Ona görə də hər bir şəxs öz adının şərəfini qorunmalıdır.

Antroponimlər- şəxs adlarının yeni doğulan uşaqlara verilməsində müəyyən qaydalar gözlənilməlidir. Məsələn: Apropa mənşəli adların uşaqlara verilməsi qətiyyətlə olmaz. Həm hüquqi, həm də etnokulturoloji baxımdan bu düzgün deyil. Çalışmaq lazımdır ki, körpələrə türkmənşəli islam əxlaqına söykənən adlar verilsin. Soyadların verilməsində də nöqsanlar çoxdur. Məsələn, milli kimliyimizi əks etdirən

soyadlarımızın sonunda -ov(ova), -yev(yeva) şəkilçilərinin işlədilməsi qəbahədir. Soyadların yazılmasında daha çox mənsubluq və aidlik bildirən -li, -lu, -lü şəkilçisinə üstünlük verilməli və əlaqədar qurumlar həmin sonluqları uşağın doğum şəhadətnaməsində tətbiq etməlidirlər.

Bir çox halda, bəzən uşağa düzgün ad və soyad verilməsində onun hüququ pozulur. O böyüyəndə ya adından utanır, ya da onu dəyişməyə məcbur olur.

Müstəqillik qazandıqdan sonra, xüsusi mülkiyyətin çoxalması ilə əlaqədar olaraq iş adamları tərəfindən çoxlu iaşə obyektləri-şadlıq sarayları, mehmanxana, marketlər, klub və restoranlar tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunların bir çoxunun adları gülünc doğurur. Həm küçə reklamlarında, həm də televiziya verilişlərində mənası və kökü bilinməyən onomastik leksik vahidlərə rast gəlirsən. Bunlar mənasız dərəcədə çoxalır. Sahibkar kiçik bir mağazasına “Berlin” və ya “Las-Veqa” verməklə nə demək istəyir? Küçə adları da onu kimə elə olur ki, bir şəhərdə eyni adla 4-5 küçə var. Qarabağ savaşında 1000-lərlə şəhid verdik. Bəyəm onların adlarını küçələrə vermək olmazmı? Əlbəttə olar.

Dilçiliyin bir sahəsi olan zoonimlərin də işlədilməsində bəzi problemlər qalmaqdadır. Məsələn: həm gömrük, həm də sərhədçilərin xidmətində xüsusi itlərdən istifadə olunur. Bu sahədə istifadə olunan itlər bir-birindən fərqləndirmək üçün adlar verirlər. Məsələn: Çayka, Cek, Zolya, Lusya və s. Bu sahədə də Azərbaycan dilinin zoosistemindən istifadə edilməlidir. Xalq arasında həm də bədii ədəbiyyatda belə adlar-zoonimlər çoxdur. Məsələn, Bozdar, Saymaz, Bənək, Xallı və s.

Sərhədçilərin istifadə etdiyi minik adlarına da adların verilməsinə diqqət yetirilməlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də digər nağıl və dastanlarımızda atlara ad vermənin gözəl örnəyi vardır.

Yaşayış məntəqəsi adları- oykonimlər və digər coğrafi adlar (oronim, hidronim və mikrotoponimlər rəsmi-hüquqi sənədlərdə əks olunduğu üçün inzibati-ərazi vahid kimi Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında yazılmalıdır. Xüsusi ilə doğum şəhadətnaməsi, diplom, attestat, reklam, hərbi bilet, pasport və digər rəsmi sənədlərdə açıq-aydın və orfoqrafiya qaydaları əsasında yazılmalıdır. Əks halda şəxsiyyətin gələcək fəaliyyətində müxtəlif çətinliklər yarada bilər. Ona görə də həm toponimik adlar həm də sənəddə əks olunan digər onomastik vahidlər hüquqi formada tənzimlənməlidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində “Toponimika komissiyası”, “Advermə komissiyası” və s. komissiyalar fəaliyyət göstərir. Bu sahədə olan problemləri tənzim edir. Hər bir vətəndaşın hüququ vardır ki, dolaşmaq məsələlərin aradan qaldırılmasında o komissiyalara müraciət etsin.

Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə mühüm hüquqi sənədlər mövcuddur. Məsələn, “Ad, soyad və ata adları haqqında Qanun” və “Coğrafi adların tənzimlənməsi haqqında Qanun” dilçilik və hüquq elmlərinin inteqrasiyasının bariz nümunələridir.

Bu qanunlar sayəsində həm dilin normativ prinsipləri qorunur, həm də milli onomastik sistemin saxtalaşdırılmasının qarşısı alınır. Vətəndaşların uşaqlara verdiyi uyğunsuz adların sənədlərə yarılmasına icazə verilmir.

Bununla belə müasir sivilizasiya, dünya ölkələrinin bir-birinə inteqrasiyası dövründə onomologiya sahəsində hələ də bir çox problemlər qalmaqdadır. Onomastik vahidlərin hər biri sosial işarə olduğu üçün cəmiyyətin maraq dairəsindədir. Xüsusilə yer-yurd adları emosia doğuran vasitələrdir. Məsələn, 44 günlük savaşda tarixi qələbəmizi əks etdirən zamanlarda erməni işğalından azad olunan ərazilərimizin adlarını (Şuşa, Xankəndi, Suqovuşan, Zəngilan, Ağdam və s.) Prezidentimizin nitqindən eşitdiyimiz vaxt fərəh duyduq, hiss-həyəcan keçirdik. Və yaxud Prezidentimin İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandakı toponimləri (Göyçə, Qafan, Zəngəzur və s.) sadalandıqca dinləyicidə xoş bir emosiya, xoş əhval-ruhiyə yaranır. Misalların sayını artırmaq olar. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin tətbiqi-onomastikanın tətbiqi məsələləri sahəsində bir çox işlər görülməlidir. İdarə və təşkilat adlarının, reklam və afişaların yazılmasında orfoqrafik xətalər hələ də qalmaqdadır. Burada konkretlik prinsipi əsas götürülməlidir. Adlarda çox komponentli sözlərə az yer verilməlidir. Şifahi danışmaq dilində də belə olmalıdır. Məsələn, televiziya hava haqqında və ya yanğınsöndürmə haqqında məlumat verilir. Görürsən ki, aparıcı idarənin adını, hansı Nazirliyə, hansı quruma aid olduqlarını sadalayır. Halbuki baş idarələrin adları hamıya məlumdur. Beləliklə dinləyici bezir. O, konkret məlumat istəyir. Deməli, televiziya aparıcı şifahi nitqdə normanı pozur, dilin tətbiqini öz nitqində qura bilmir.

Hüquqi sənədlərdə dil məsələləri

Hüquqi sənədlər, hüquqi münasibətlərin və icra mexanizmlərinin tənzimlənməsində istifadə olunan sənədlərdir. Bu baxımdan Azərbaycan dili hüquqi sənədlərin linqvistikası, dil-hüquq sahəsinin araşdırılmaya cəlb olunması vacib məsələdir. Hüquqi sənədlərin dil xüsusiyyətlərinin təhlil olunması onların məzmununun dəqiq başa düşülməsinin və düzgün icra edilməsinin asanlaşdırılmasına xidmət edir. Əsas məqsəd hüquqi münasibətlərin aydın, anlaşılıq və qüsursuz şəkildə tənzimlənməsini, hüquqi sənədlərin rəsmi xarakterini, hüquqi təsir gücünü təmin etməkdir. Azərbaycandilli hüquqi sənədlərdə leksik, qrammatik, sintaktik, üslubi, semantik xüsusiyyətlərinin mövcudluğu hüquqi dilin həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə funksional olmasına yardım edir.

Linqvohüquqsünaslıq nəzəri və praktiki baxımdan müxtəlif problemlərlə qarşılaşa bilər. Bu problemlər interpretasiya və tətbiqdə özünü göstərir. Əsas problemlər və onların həlli yollarının göstərilməsi daha effektiv hüquqi sənədlərin yaradılmasına və hüquqi münasibətlərin daha dəqiq tənzim olunmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan milli hüquqi terminologiyasının inkişaf etdirilməsi, genişləndirilməsi, milli hüquqi dilin vahid lüğətinin yaradılması, dilçi və hüquqsünasların birgə fəaliyyəti və səyi ilə yəni terminlərin formalaşdırılması

vacibdir. Hüquqi dil üzrə təlimlər keçirilməsi, tərtib olunan sənədlərin ekspertlər tərəfindən yoxlanılması, hüquqşünaslar və dilçilik arasından əməkdaşlığı gücləndirilməlidir. Hüquqi sənədlərin yeni milli dil standartlarının yaradılması, daha sadə və başa düşülən standartların, cümlə strukturlarının hazırlanması, dəqiq və vahid standartların tətbiq olunması.

Beynəlxalq hüquqi terminlərin dəqiq tərcüməsinin həyata keçirilməsi, həm hüquq, həm də dil sahəsində dərin biliklərə malik olan peşəkar tərcüməçilərin hazırlanması nəticəsində ola bilər.

Elektron hüquqi sənədlərin təhlili üçün müasir texnologiyaların cəlb olunması, avtomatlaşdırılmış sistemlərə keçid edilməsi, hüquq sistemində rəqamsal transformasiyanın həyata keçirilməsi ilə yaxşılaşa bilər.

Texnologiya hüquqi sənədlərin linqvistik problemlərini həll etməkdə mühüm rol oynaya bilər. Məsələn, avtomatik tərcümə sistemləri, qrammatika və üslubun yoxlanılması proqramları hüquqi mətnlərdə istifadə oluna bilər. Bundan başqa, Azərbaycanda hüquqi sənədlər üçün xüsusi proqram təminatlarının yaradılması bu sahədə mühüm irəliləyişə səbəb ola bilər. Terminoloji bazanın avtomatlaşdırılması hüquqi sənədlərin redaktə keyfiyyətini artırır.

Köhnəlmiş ifadələrin istifadəsi də hüquqi sənədlərin üslubunda böyük problemlər yaradır. Bu ifadələr hüquqi sənədlərin daha rəsmi görünməsi məqsədilə istifadə olunsa da, əslində onların başa düşülməsinə mane olur. Hüquqi sənədlər mümkün qədər müasir və konkret ifadələrlə tərtib olunmalıdır.

Terminlərin düzgün istifadə olunmaması hüquqi sənədlərdə dil problemlərinin digər bir tərəfidir. Hüquqi terminlər dəqiqliyi və aydınlığı təmin etməlidir. Lakin bəzi hallarda terminlərin qarışdırılması, eyni terminin bir neçə mənada işlədilməsi hallar məsələni qəlizləşdirir. Məsələn, "akt", "protokol", "qərar" kimi terminlərin bir-birinin yerinə işlədilməsi tamamilə yanlışdır.

"Hüquq terminlərinin həm Türkiyə, həm də Azərbaycanda standartlaşdırılması sahəsində müəyyən işlər aparılsa da, hələ də müxtəlif təşkilatlar tərəfindən çox işlər görülməlidir. Bu işlərin əsasında standartlaşmaya verilən tələblər əsasən gözlənilməlidir. Bu tələblər hüquq terminlərinin təkmənalılığı, qısalığı, sistemliyonon linqvistik düzgünlüyü, tətbiq edilməsi ilə bağlıdır"

Hüquqi sənədlərin dilində geniş yayılmış nöqsanlardan biri təkrar ifadə işlədilməsidir. Eyni fikrin müxtəlif formalarda təkrarlanması sənədin həcm böyüdüür və oxucuya yorucu təsir bağışlayır.

Hüquqi sənədlərin dilində sintaksis səhvləri də məsələnin digər bir mühüm aspektidir. Bu, əsasən mürəkkəb cümlə quruluşlarından istifadə zamanı baş verir. Bu səhvlər hüquqi sənədlərdə fikirlərin bir-biri ilə uyğunlaşmamasına, əsas fikrin kənarda qalmasına, məntiqi əlaqələrin zəifləməsinə və ya tamamilən itməsinə səbəb ola bilər. Müxtəlif hüquq sahələrində dil problemləri spesifik xarakter daşıyır. Məsələn mülki hüquqda, əsasən, müqavilələrin tərtib olunması zamanı terminoloji dəqiqlik

tələb olunur. Cinayət hüququnda normativ aktların dəqiqliyi vacibdir. Hüquq sahəsində prosedurların təsviri zamanı dəqiqlik əsasdır. Çox mənalı sözlərdən çox istifadə etmək olmaz.

Hüquqi sənədlərdə dil problemlərinin yaranmasının bir sıra səbəbləri vardır.

İlk növbədə, hüquqi yazı bacarıqları kifayət qədər inkişaf etməmişdir.

Azərbaycanda da hüquqi sənədlərin linqvistik problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində sistemli yanaşmanın tətbiqi ölkədə hüquqi prinsiplərinin möhkəmlənməsinə, hüquqi dövlətin inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir. Bu sahədə atılan bütün dəyərli addımlar, həyata keçiriləcək islahatlar Azərbaycan hüquq sisteminin beynəlxalq səviyyədə də tanınmasına və ölkənin hüquqi mədəniyyətinin tərəqqisinə mühüm təsir göstərəcəkdir. Əlbəttə bunların hamısı dilin düzgün tətbiqi, üslubi məqamların yerində olması vəs. məsələlər daxildir. Xüsusi ilə dövlətlərarası məsələlər daxildir. Xüsusi ilə dövlətlərarası hüquq sənədlərdə ****bəyanət, müqavilə, qarşılıqlı razılaşma.**

Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasında hərbi terminologiya olsa da işlədilmirdi. Çünki ordunun dili rusca idi. Müstəqil ordu quruculuğundan sonra girir, çavuş, tabor, bölük, taqım sözləri və müxtəlif hərbi müraciətlər (faraget, düzləm, diqqət, azad, geri dön, addımla, marş və s) milli orduda tətbiq olundu (8.7.8) Latın qrafikli Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin xarici ölkələrdə belə tətbiqinə rəva verdi.

3. İnterdisiplinar (elmlərarası) yanaşmanın əhəmiyyəti düzgün normativ əsaslanmalıdır.

Dilçilik, onomastika və hüquq sahələrinin inteqrasiyası yalnız nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Bu inteqrasiyanın mühüm nəticələri aşağıdakılardır:

A. Dildə normativliyin təmin edilməsi: Hüquqi sənədlərdə və dövlət reyestrələrində dil normalarına uyğun yazılışın qorunması; adların estetik əhəmiyyətinin önə çəkilməsi anlaşılıq və düzgün yazılması

B. Terminoloji dəqiqlik: Hüquq və təbiət elmlərində işlədilən terminlərin dilçilik prinsiplərinə əsasən standartlaşdırılması;

C. Milli kimliyin qorunması: Onomastik sistemin hüquqi əsaslarla qorunması və milli adların saxtalaşdırılmasının qarşısının alınması;

D. Texnoloji tətbiqlər: Biolinqvistik və neyrolinqvistik araşdırmaların süni intellekt, avtomatik tərcümə və səs tanıma texnologiyalarında tətbiqi.

Beləliklə, elmlərarası əməkdaşlıq həm dilin elmi tədqiqinə, həm də onun cəmiyyət və dövlət səviyyəsində tətbiqinə yeni imkanlar açır

Xülasə

Dilçilikdə təbiət elmləri, onomastika və hüquq sahəsində inteqrasiya müasir elmi inkişafın vacib istiqamətlərindən biridir. Bu inteqrasiya nəticəsində:

- dilin bioloji və sosial təbiəti daha dərinlən öyrənilir,
- onomastik sistemin hüquqi qorunması təmin olunur,
- dövlət sənədlərində və rəsmi yazışmalarda dilin normativliyi və dəqiqliyi artır;
- milli kimliyin və tarixi yaddaşın qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Alınma terminlərin işləkliyi azalır.

- Həm mülki, həm hərbi, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərdə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsində, dövlətlər arasındakı danışıqlarda yazılan rəsmi yazılar dil normalarına söykənməlidir.

- Hüquq sənədlərində normativ aktların dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, bu sahələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı həm elmi, həm mədəni, həm də hüquqi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi və hərbi terminlərin işləkliyi artır.

Açar sözlər: *inteqrasiya, hüquq terminləri, onomastika, tətbiqi dilçilik, psixolinqvistika, antroponim*

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan onomastikası, problemləri (III konfrans) Bakı:Api,1990
2. Bayramov Aslan Azərbaycan Onomastikası. Bakı
3. Əlizadə M. Dil və hüquq interdisciplina yanaşma. BDU 2022
4. Əliyeva S. Onomastikaya aid hüquqi normativlər ADU.2021.Elm xərclər
5. Hacıyeva T. Azərbaycan toponimlərinin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı;Qanun2020
6. Hacıyeva M.Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik xüsusiyyətləri (fil.elm.namiz.diss)Bakı, 2008
7. İzahlı dilçilik terminləri-lüğət, Bakı Elm, 2018
- Qurbanov Afat. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988
8. Məmmədli N.Linqvohüquqşünaslığın nələri əsasları. Bakı.Dilçilik araşdırmaları, 2022
9. Hacıyev Ş, Şiriyev F, Muradov E. Psixolinqvistika. BDU nəşriyyatı, 2004, 210s

Summary

Integration work in applied linguistics in the fields of natural sciences, onomastics, law, military studies, and economics.

PhD in Philology Bayramova Arzu Astan

Keywords: integration, legal terms, onomastics, applied linguistics, psycholinguistics, anthroponym.

Integration of natural sciences, onomastics, and law within linguistics is one of the important directions of modern scientific development. As a result of this integration:

- the biological and social nature of language is studied more deeply,
  - the legal protection of the onomastic system is ensured,
  - the normativity and accuracy of language in state documents and official correspondence increase,
    - important steps are taken toward preserving national identity and historical memory, and the use of borrowed terms decreases,
    - in civil, military, and international legal documents, the clarification of borders and the official writings used in negotiations between states must be based on linguistic norms,
    - normative acts in legal documents become more precise.
- Thus, the cooperation of these fields holds great scientific, cultural, and legal significance. The use of economic and military terms is increasing.

Резюме

Д.ф. по фил. Байрамова Арзу Астан кызы

Ключевые слова: интеграция, юридические термины, ономастика, прикладное языкознание, психолингвистика, антропоним.

Интеграция естественных наук, ономастики и права в языкознании является одним из важных направлений современного научного развития. В результате этой интеграции:

- более глубоко изучается биологическая и социальная природа языка,
- обеспечивается правовая защита ономастической системы,
- повышаются нормативность и точность языка в государственных документах и официальной переписке,
  - предпринимаются важные шаги для сохранения национальной идентичности и исторической памяти, снижается употребление заимствованных терминов,
  - в гражданских, военных и международных правовых документах уточнение границ и официальные тексты, используемые в переговорах между государствами, должны основываться на языковых нормах,
  - нормативные акты в правовых документах становятся более точными.

Таким образом, сотрудничество этих сфер имеет большое научное, культурное и юридическое значение. Увеличивается употребление экономических и военных терминов.

Rəyçi: dosent Nemət İbayev